

Strategy for industrial growth and competitiveness of the regional industry complex (On the example of the region with the administrative center Varna)

Kremena Andonova¹

Стратегия за индустриален растеж и конкурентоспособност на областния промишлен комплекс (на примера на област с административен център гр. Варна)

Кремена Андонова¹

Abstract: The study focus on the opportunities for local authority to implement a strategic approach to support competitiveness of the regional industry complex (RIC) – subject of the present research. The aim is to propose and to motivate technological scheme for strategic planning, ensuring correspondence of the parameters of industrial and territorial development in the implementation of the policy if local authority for development of competitive RIC. The analysis is built on achieving of the following main objectives: first, to make functioning analysis on the relationships between partners in the industrial development, second, to synthesize major sources for industrial growth and competitiveness, which find formal expression in the strategy for competitive development of RIC.

Key words: competitiveness, industrial growth, partners in industrial growth, strategic planning, and local authority.

Анотация. Предмет на изследването са възможностите пред местната власт да реализира стратегически подход за подкрепа конкурентоспособността на областния промишлен комплекс (ОПК) – обект на изследването. Целта е да се предложи и обоснове технологична схема за стратегическо планиране, осигуряваща съответствие на параметрите на промишленото и териториалното развитие при реализацията на политиките на местната власт за развитие на конкурентоспособен ОПК. Анализът е построен върху постигането на следните основни задачи: първо, да се направи функционален анализ на взаимоотношенията между партньорите в индустриалното развитие; второ, да се синтезират основните източници на индустриален растеж и конкурентоспособност, които намират формален израз в стратегията за конкурентоспособно развитие на ОПК.

Ключови думи - конкурентоспособност, индустриален растеж, партньори в индустриалното развитие, стратегическо планиране, местна власт.

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Изследването е фокусирано върху ОПК, в който възлови позиции заема Варненско-Девненския микрорайон. Той е със структуроопределящо значение за промишленото развитие на област Варна – с относителен дял на произвежданата промишлена продукция през 2007 г. 84.2% (по данни на ТСБ – гр. Варна). ОПК е формиран от структуроопределящи производства на сектора на преработващата промишленост с регионално и национално значение, както и с подчертана експортна ориентация. Те се развиват на базата на специфични ресурсни, инфраструктурни и геостратегически предпоставки:

✓ наличие на богати находища от минерални ресурси и възможности за експлоатация в близост до водни пътища;

✓ достъп до промишлени води в достатъчни количества;

✓ задоволителна степен на изграденост на необходимата инфраструктура, осигуряваща комплексното обслужване на ОПК – производствено-транспортна, социално-обслужваща, инситуционална (научно-изследователски и развойни звена, банкови и административни институции и др.);

✓ определена съвкупност от население и трудови ресурси, характеризиращи се със специфични количествени и качествени характеристики, определящи възможностите за осигуряване на промишленото производство с достатъчно и квалифицирани кадри.

Особено актуален за развитието на ОПК е въпросът за неговата конкурентоспособност, представляваща един от определящите фактори за растеж и уловие за оцеляване във все по-глобализацията се свят. Конкурентоспособността в сравнителен европейски план пряко определя участието на промишлените производства в международното разделение на труда и най-вече в икономическата интеграция.

Факт, доказан в редица изследвания за актуални проблеми на българската промишленост [1, 4, 6], е, че тя

¹Кремена Андонова, Стопански факултет – Варненски свободен университет “Черноризец Храбър”, Катедра „Администрация и управление”, Варна, 9007, к. к. Чайка,

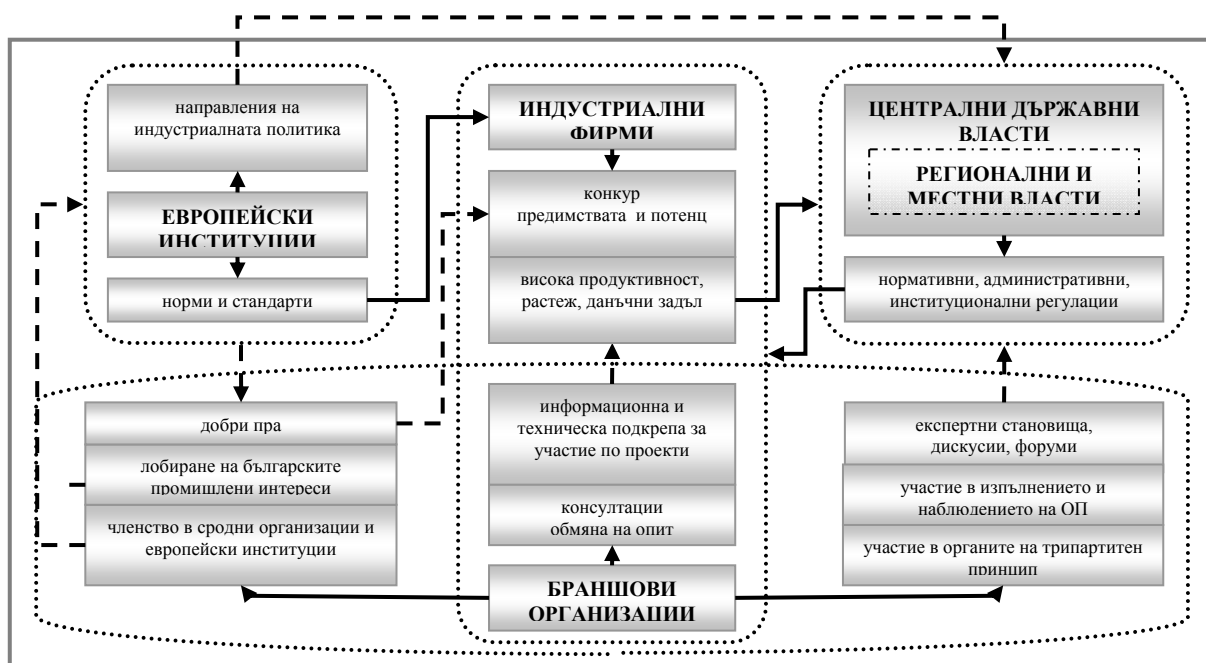
се намира в ресурсно ориентиран етап на развитие, използват се сравнителните предимства на евтините трудови ресурси, които значително намаляват и ще отслабват значението си в бъдеще. Конкурентите от другите индустриални държави се намират в по-висши етапи на развитие (инвестиционния и иновационния), което налага бърза преориентация, с оглед постигането на висока конкурентоспособност и устойчив растеж. Осъществяването на подобен преход и то като реалистична цел е постижимо чрез прилагането на съвместна политика от бизнеса и държавата, респ. местната власт.

II. ПАРТНЬОРИ В ИНДУСТРИАЛНОТО РАЗВИТИЕ

Реализирането на концепцията за подкрепа на конкурентоспособността на ОПК, на практика е свързана

с подобряване способността на фирмите да постигат високи нива на производителност и постоянно да я повишават. Отражение на тази способност е повишаване качеството на предлаганите продукти, в резултат от непрекъснатата модернизация на труда и производствените процеси [5]. Във връзка с това е необходимо да се отчита влиянието на следните фактори:

- ✓ съвместяване на разностранните интереси на основните икономически субекти;
- ✓ постигане на съответствие между националните, регионалните и местните стратегически приоритети за развитие и изискванията за повишаване конкурентоспособността на местната индустрия.

Фиг. 1. Схема на функционалното и институционално взаимодействие между партньорите в промишленото развитие

Тези фактори на практика определят системата от елементи, която детерминира равнището на конкурентоспособност на ОПК. В процеса на развитие на тази динамична система се срещат различни по своята същност субекти, чиито разностранни интереси трябва да се удовлетворяват в името на общата кауза – постигане на по-високо равнище на конкурентоспособност. В сферата на промишлеността това са: индустриалните фирми и браншовите организации, публичните власти и европейските институции с присъщите им ангажименти и отговорности. Като цяло те могат да оказват влияние върху всички елементи на средата за развитие на ОПК, но техните роли са диференцирани (вж. фиг. 1.):

Задачата за повишаване равнището на конкурентоспособност е в периметъра на действие на

индустриалните фирми. От тях се очаква главно да реализират сполучливи фирмени стратегии, удовлетворяващи едновременно разностранни интереси. Основно предизвикателство пред фирмите, функционирайки в сложна и многомерна среда с висока степен на непредвидимост, е постоянно да повишават своята конкурентоспособност и възможности за генериране на печалби. Отчитайки и прилагайки в най-висока степен европейските норми и стандарти трябва да отговорят с производство на конкурентоспособни продукти, генериране на високи технологии, иновации и ново знание. Едновременно с това, в условията на усложнени закони, институционални и административни национални регулации, индустриалните

фирми трябва да осигурят висока продуктивност, растеж, удовлетворяване на данъчните си задължения.

Ключова роля изпълняват *браншовите организации* в България, функциониращи на различните управленски равнища. Те представляват интересите на своите членове и подпомагат процеса на формиране на политиката за индустриално развитие. Във възможностите им е да дават експертни становища, да инициират форуми, дискусии по актуални теми и проблеми на индустриалното развитие, като:

подобряване на бизнес климата, ограничаване на „сивия сектор”, осигуряване на човешки ресурси за потребностите на индустрията и др. Тяхна функция е да оказват информационна и техническа подкрепа на членуващите в тях бизнес структури при кандидатстване за технологични грантове и проекти, свързани с повишаване на конкурентоспособността, квалификацията на човешките ресурси, иновации, околна среда и др. Партньорството с тях може да се използва като ефективен механизъм за лобиране на българските промишлени интереси в ЕС чрез осъществяването на тясно сътрудничество от тяхна страна със сродни организации и европейски институции. Като цяло браншовите организации са надежден партньор и изразител на единните позиции на българския бизнес по важни проблеми за подобряване на социално-икономическата среда.

Ролята на публичните власти – централни и местни, не бива да се преекспонира – те не създават конкурентоспособни индустриални фирми, това го прави бизнесът. В обсега на правителствената политика по-скоро се включва осигуряването на среда – нормативна и политическа, в която фирмите успешно могат да поддържат и да осъвременяват конкурентните си предимства, да навлизат в нови индустриални сфери, да динамизират и модернизират производствата си. Държавните въздействия за ускоряване темповете на промишленото развитие се осъществяват най-вече чрез стимулиране и инвестиране в създаването и осъвременяването на факторните условия на конкурентоспособността: наука и технологии, инфраструктура и логистика, информация и информационни технологии, образование и обучение и т.н.

В крайна сметка и независимо от ролите, които поемат съответните страни, постигането на желаното равнище на конкурентоспособност на ОПК, е възможно единствено чрез осъществяване на партньорство между заинтересуваните субекти. Бизнесът е този, който може да осигури ефективност в развитието, реализация на практика на нови технологии, идеи и продукти, както и да осигури печалба и благоденствие за целия регион. Местната власт, чрез определени управленски въздействия, може да осигурява необходимата благоприятна среда за действие на бизнес субектите. В този смисъл, тя не е само „благосклонен домакин” за индустриалните фирми, а може да действа като стимулиращ фактор за развитието на ОПК.

III. СТРАТЕГИЧЕСКИ ПОДХОД ЗА РАЗВИТИЕ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБЕН ОПК

В процеса на формиране и реализиране на политиката за подкрепа на ОПК, трябва да се има предвид, че въздействията за подобряването на един сектор или един аспект от средата за развитие на управляваната система може да доведат до неблагоприятни ефекти (последиви), ако липсва хармония с останалите елементи и политики на местната власт. Следователно, управленските въздействия за развитие на ОПК ще имат успех, ако са част от комплексна и последователна политика, което налага съобразяването им със следното:

✓ каква е степента им на съответствие с актуалните направления на политиката на ЕС в сферата на индустриалното развитие;

✓ в каква степен отразяват проблемите и предизвикателствата на индустриалната политика на национално ниво;

✓ доколко отчитат параметрите за комплексно развитие на територията и най-важното – постига ли се единство с регионалните и местни стратегически приоритети.

Първият въпрос изисква не само формален отговор – поради обстоятелството, че България е членка на ЕС. Наложително е реално и адекватно хармонизиране с направлението на общоевропейската индустриална политика, ако волята на национално и регионално ниво е успешно вписване на българското промишлено производство, включително и реализираното в ОПК, в стратегията за развитие на индустрията на ЕС. Крайъгълен камък на осъществяваната европейска индустриална политика в духа на Лисабонската стратегия за растеж и заетост е: осигуряването на подходящите параметри на средата за развитие на предприятията и иновациите, за да стане Европа привлекателно място за инвестиции в индустрията и за създаване на заетост [8]. Европейската комисия признава, че индустриалната политика е основно в компетенциите на отделните страни-членки. Освен на национално ниво, тя трябва да се формира на регионално и дори на местно равнище. В този смисъл, регионалните измерения на политиката са определящи за бъдещето на местните промишлени фирми и възможностите им за изява на международното поприще.

Вторият въпрос е свързан със спецификата на българското индустриално развитие и продължаващите тенденции на евроинтеграция и глобализация. Индустриалното развитие на България е изпъстрено с множество проблеми, регионални, секторни и продуктови диспропорции [6]. Качествено новите изисквания към социално-икономическото развитие на България, ограниченият експорт на промишлени продукти, представен от силно капитало-, енерго- и трудоемки производства с ниска степен на преработка стоки, ниското равнище на разходите за научноизследователска

и развойна дейност (около 6 пъти по-ниско от възприетото с Лисабонската стратегия за развитие и растеж на ЕС) и като цяло по-неконкурентната позиция на българската икономика налагат преосмисляне на досегашното индустриално развитие.

Прави впечатление, че на национално ниво е осъзната необходимостта от реализирането на „нова индустриална политика“ – в смисъла на качествено променена и адекватна на европейските и световни реалности. Налице са документи, разработени на национално равнище [1, 4, 6], които съдържат анализи на състоянието и конкурентоспособността на българската индустрия и нейните подсектори, както и формулирани препоръки за реализиране на политика в областта и конкретни управленски въздействия. Липсва обаче, единна воля за това, намерила израз в секторни стратегии и конкретни програми за тяхната реализация, обвързани с ресурси, дейности за изпълнение и отговорни институции.

Основният документ за реализиране на политика в тази сфера е Оперативната програма „Развитие на конкурентоспособността на българската икономика“, в която са изведени основните проблеми в това направление на общественото развитие. Част от тях определят пряко проблемните области за индустриалния сектор и очертават параметрите на управленските интервенции, осигурени със средства от еврофондовете, а именно:

- ✓ ниска ефективност на производството в промишлеността – недостатъчно натоварване на производствените мощности и остарели технологии и оборудване;

- ✓ висок дял на износа на стоки със сравнително ниска степен на преработка;

- ✓ висока енергоемкост на икономиката и слабо използване на възобновяеми енергийни източници;

- ✓ ниска степен на производителност и съответствие с европейските стандарти и изисквания на малките и средните предприятия;

- ✓ ниска степен на координация между институциите и слабо разпространение на услуги на бизнеса;

- ✓ слаба иновационна среда и ниско равнище на иновациите в предприятията;

- ✓ несъвпадение между характеристиките на човешкия капитал и потребностите на бизнеса и др.

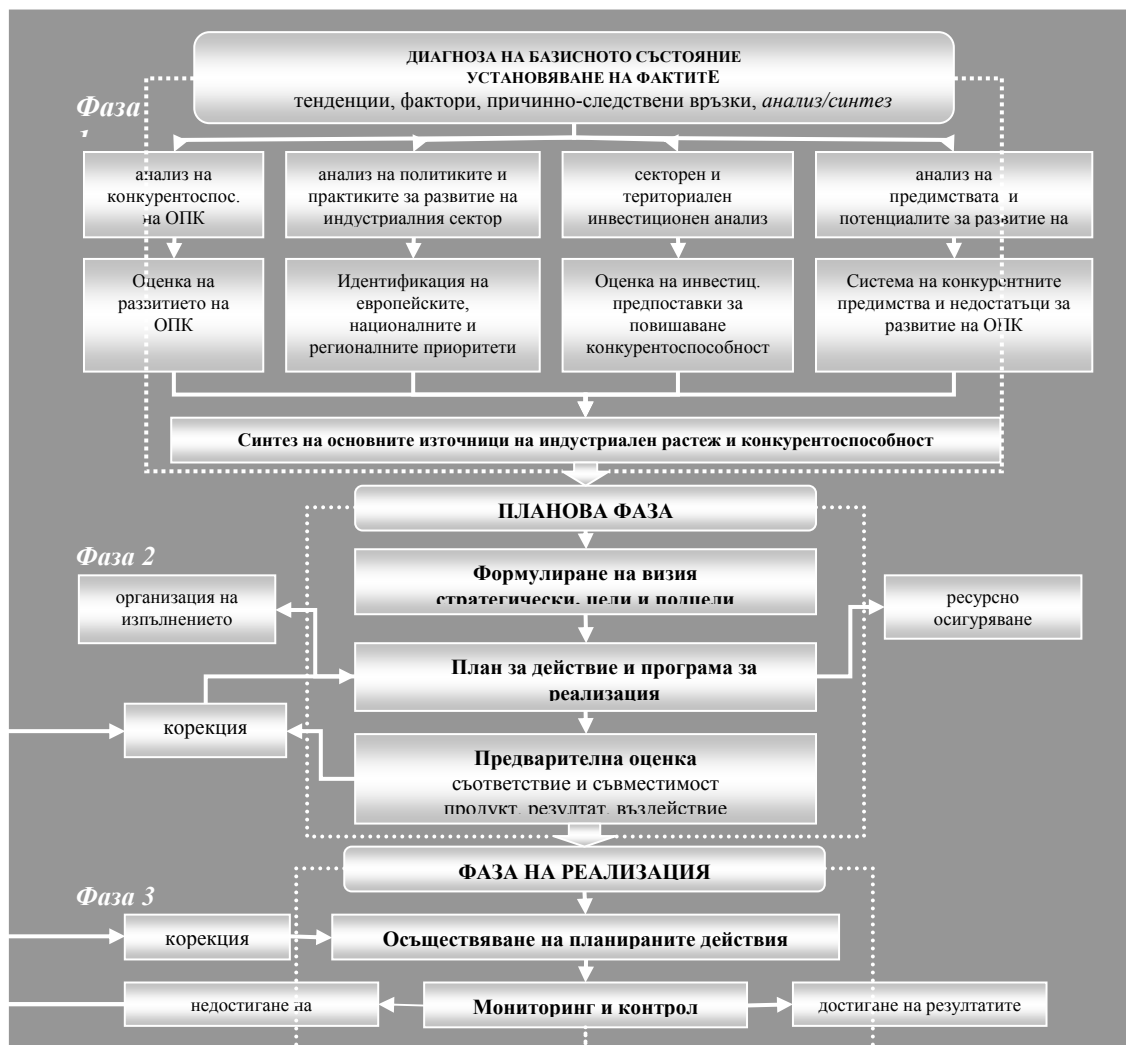
На трето място, като се признава водещото значение на националните и наднационални изисквания за развитие на индустриалния сектор, трябва да се подчертае, че промишлените производства винаги са локализирани някъде по територията. Това и мотивира налагането на изискването за съответствие между възприеманите цели за развитие на ОПК и приоритетите за регионално развитие. Отговор на този въпрос дават и трябва да дават областните стратегии за развитие, респективно общинските планове за развитие, където се съдържат и конкретните регионални и местни

инициативи, определени за целенасочено въздействие и финансиране от централната и местната власт.

В главната цел на Стратегията за развитие на Област Варна е заложена необходимостта от мобилизиране на вътрешния потенциал чрез модернизация и диверсификация на областните икономически структури за реализиране на визията, а именно: превръщане на Варненска област в благоденстващо и атрактивно място от ЕС, притегателно за инвестиции, труд и наука, с динамично развиваща се икономика [7]. За сравнение във визията за развитие през предходния програмен период 2000 – 2006 г. е открито стимулирането на икономическия растеж и превръщането на областта във водещ национален и международен индустриален център чрез технологично обновление и повишаване на конкурентоспособността в промишлеността [3] – цели, които не са удовлетворени и остават актуални и към днешна дата. В сега действащия стратегически документ за периода 2005–2015 г. промишлеността не се извежда като самостоятелен приоритет, а се говори за повишаване на конкурентоспособността на основата на икономика на знанието, което би трябвало да включва и проблемите на индустрията.

Осигуряването на съзвучие с приоритетите и заложените високи стандарти на европейско и национално равнище поражда необходимост от комплексна обосноваване на управленските решения – икономическа, законодателна, административна, екологична, социално-демографска, организационна и т. н., която може да се осъществи чрез *инструментариума на стратегическото планиране*. Това е утвърдено средство за определяне на основните параметри на развитието, предхождано от комплексна проучвателна, прогнозна и управленска дейност. Прилагането на подобна логика в процеса на реализиране на инвестиционната политика за развитие на ОПК гарантира постигането на ефективно местно управление, почиващо на научнообосновани решения при използването на местните ресурси и потенциали.

Няма общовалидна универсална структура и технология за разработване на подобни стратегически документи. Основното изискване за качествено планиране е свързано с оформянето на структуриран планов процес, в който е налице логическо съответствие на възприетите приоритети с действителното състояние и потребности за развитието на ОПК. Все пак, организацията при разработването и реализирането на стратегията, обхващаща обширна информационна подготовка, анализи, прогнозиране и предлагане на проектни действени решения, налага спазването на определена *технологична схема* [2]. Нейните основни фази могат да се придържат към утвърдените класически етапи за процеса на стратегическо планиране, но трябва да бъдат детайлизирани със съответните анализи и оценки за изследваните процеси на промишленото развитие (вж. фиг. 2). По тази логика могат да бъдат очертани следните основни фази: *диагноза* на базисното състояние на ОПК; *планова фаза*; *фаза на реализацията*.

Фигура 2. Технологична схема за стратегическо планиране в развитието на ОПК

които обединяват определени технологични процедури, специфични за отделните фази.

Всяка фаза представлява завършен стадий от стратегията с формирани междинни критерии и резултати. Фазите от своя страна се подразделят на етапи,

Таблица 1. Източници на индустриален растеж и конкурентоспособност

наднационално (европейско) равнище	национално равнище	регионално и местни равнища
реализиране на инвестиции в: човешки капитал, изследвания, иновации, предприемачество, подкрепа на малки и средни предприятия, инфраструктура	подобряване качеството на бизнес средата	повишаване на инвестиционната привлекателност и активизиране навлизането на индустриални фирми – световни лидери, особено в сфери, където регионът има сравнителни предимства
усъвършенстване на регулаторната среда на индустрията като цяло и по отделни сектори	ускоряване на иновационния процес в индустрията	развитие на иновационния потенциал, предприемачеството и информационната осигуреност на бизнеса – реално целево обслужване на предприятията
развитие на индустрия, основана на екологопазващи продукти и технологии	насърчаване на експортно ориентирани промишлени отрасли и активизиране на вътрешното потребление на индустриалните продукти	увеличаване на енергийната ефективност в промишлеността и удовлетворяване на изискванията на ЕС за околната среда

специално внимание към енергийно интензивните промишлени сектори	съхраняване на околната среда и подобряване на екологичните параметри на България	модернизирани и доизградени на регионалната и местна инфраструктура – транспортно-техническа, комуникационна, пазарна и т. н.
подобряване на външните аспекти на конкурентоспособността и достъпа до пазари	привеждане на образователната система и системите за обучение към изискванията на индустрията	изграждане на бизнес мрежи и регионални кълъстери
осъществяване на структурни промени в промишлеността в съответствие с предизвикателствата на глобализацията и технологичния напредък		подобряване предоставянето на услугите от регионалната и местната администрация чрез въвеждане на нови информационни и комуникационни системи по компонента „бизнес – администрация”
		осигуряване на качествена и квалифицирана работна сила за потребностите на промишления сектор – стимулиране на широки форми на професионално обучение и развитие на предприемачески умения

Диагнозата на базисното състояние обхваща подготовката и съставянето на цялостна снимка на състоянието на ОПК. От научна гл. т. фазата трябва да започне с ретроспективен анализ. Икономическите процеси, към които се причислява и промишленото развитие, имат инерционен характер, поради което трябва да се отчитат тенденциите от предходните етапи на развитие. Установяват се и се проучват фактите, тенденциите, факторите и причинно-следствените връзки по отношение организацията, устройството и функционирането на промишлените отрасли в ОПК. В последствие на основата на аналитичните оценки и обобщения се конкретизират възможностите, насоките и прогнозите за тяхното развитие. Фазата има предимно проучвателен характер и завършва с окончателно изработена комплексна диагноза.

Технологично работата по диагнозата на състоянието следва да премине през два етапа: *аналитичен и синтезиращ*.

Аналитичният етап обхваща детайлно изследване на отделните елементи на обекта, поради което проучването на ОПК трябва да премине през:

- ✓ секторен и териториален инвестиционен анализ, позволяващ оценка на териториалните и отраслови измерения на инвестиционната притегателност на ОПК и произтичащите възможности за повишаване на неговата конкурентоспособност;

- ✓ анализ на предимствата и потенциалите за развитие на ОПК, определящ системата на неговите конкурентни предимства и недостатъци – природни, ресурсни, геостратегически, инфраструктурни, устройствени и т. н.

- ✓ сравнителен анализ на конкурентоспособността на структуроопределящите отрасли на ОПК, измерена чрез относителния дял на брутната добавена стойност в произведената продукция, производителността на труда и рентабилността на промишлените производства;

- ✓ анализ на политиките и практиките за развитие на индустриалния сектор, в резултат на което могат да се идентифицират европейските, националните и регионалните приоритетни направления за подобряване на неговата конкурентоспособност и продуктивност.

На базата на аналитичното проучване на различни аспекти от развитието на ОПК – инвестиции, потенциали, конкурентоспособност и политики, диагнозата на състоянието преминава във втория си *етап на синтеза*, чрез който се постига цялостен поглед върху обекта на изследване. В резултат на това могат да бъдат изведени основните източници на конкурентоспособност, с което приключва фазата на диагнозата. Формализирането им в стратегията за развитие на ОПК ще гарантира подготвяне на местните условия за подобряване на конкурентоспособността на ОПК, които основно могат да се дефинират в съответствие с наднационалното, националното и регионалното равнище (вж. табл. 1.).

През *плановата фаза* започва същинската работа по стратегическото планиране. На първия етап се определят представата за бъдещето състояние (визията), както и стратегическите цели и подцели за развитие на ОПК.

Визията, към която трябва да се ориентират усилията на местната власт през следващите години в развитието на ОПК, може да се дефинира по следния начин: преодоляване на наследените и сегашни слабости в промишленото развитие и утвърждаване на конкурентоспособен регионален модел на развитие, интегриращ отрасли и производства атрактивни за промишлени инвестиции, заетост и растеж.

В продължение на синтезираните източници на индустриален растеж в предходната фаза, могат да се формулират *стратегическите цели* на стратегията за развитие на ОПК за различните времеви хоризонти.

Главната дългосрочна цел може да се дефинира по следния начин: постигане и поддържане на устойчив растеж в промишления комплекс в областта и повишаване на приноса му в БДС, формирана от индустрията на Североизточния район и на България.

Средносрочната цел на политиката, реализирана от местната власт в това направление, може да се сведе до: активизиране навлизането на ОПК в по-висши етапи на развитие, чрез осигуряване на качествени предпоставки за прехода към производства, основани на повишена инвестиционна привлекателност и иновационен потенциал.

Най-важна краткосрочна цел, в отговор на поставените дългосрочна и средносрочна цели, стояща за неотложно решаване от местните власти, е преодоляване

на изоставането на промишлените отрасли в ОПК, спрямо конкурентните на тях промишлени производства и фирми в другите страни-членки на ЕС.

Един от най-важните етапи при разработване на секторната стратегия за развитие на промишлеността е свързан с *плана за действие и програмите за реализация*. Всеки такъв план обхваща определени *мерки* (конкретни действия), които задължително са насочени към постигането на стратегическите цели, подцелите и задачите. Те са сбор от инициативи, проекти, мероприятия и др., като задължително трябва да са ресурсно осигурени – финансово, институционално, кадрово, информационно и т. н. С плана за действие се определят териториалния и времеви обхват на мерките, техният координатор и партниращите организации, идентифицират се възможните източници за финансиране, описват се и очакваните ефекти, които обосновават неговата необходимост и съобразност. По този начин “стратегическите цели и подцели” чрез мерките се превръщат в “тактически”.

Фазата на реализация следва след концептуалното разработване и утвърждаване на стратегията. Извършва се осъществяване на планираните действия, мониторинг и контрол, които създават предпоставки за: ефективно и ефикасно използване на обществените средства; постигане на прозрачност и участие на заинтересованите страни в управлението на процесите; оценка степента на постигане на приетите цели и задачи, както и адекватността на действията и постигнатите ефекти; навременно отразяване на необходимите корекции в стратегията; постигане на успех в нейното изпълнение.

Направените анализи доказват наличие на съответствие между европейските направления и изисквания с националните и регионални приоритети за индустриално развитие. Това се потвърждава от стратегическите документи в процес на реализация на съответните управленски равнища. Въпреки това, не може да отпадне основателното съмнение – дали наборът от документи, отнасящи се до общите въпроси на конкурентоспособността и регионалното развитие на България, отменя необходимостта за изработване и прилагане на конкретни стратегии и програми за подобряване на конкурентоспособността на отделните индустриални сектори, при отчитането на специфичните териториални характеристики и потребности.

Отговорът категорично е в полза на тяхното реализиране, което от гл. т. на изследвания обект би подобрило местното управление, поставяйки акцент върху специфичните изисквания на ОПК. Възможно е да се постигне подобен ефект поради следните обстоятелства:

✓ *първо*, самият процес на стратегическо планиране изостря усета на субекти, функциониращи на регионално и местно ниво – администрация, бизнес, браншови

организации, политици, към мащабите и естеството на общите проблеми на промишленото развитие;

✓ *второ*, ключовите фигури на местното развитие вече са в състояние по-добре да определят своите приоритети и да оптимизират ресурсите, с които разполагат, при реализацията на общите стратегически цели;

✓ *трето*, процесът при изработването на стратегиите може да бъде окачествен като своеобразно “упражнение” по партньорство и постигане на консенсус, в името на удовлетворяването на интересите на всички страни.

Следователно, реализирането на стратегическия процес в развитието на ОПК би имало не само стойността на важен измерител на ефективността и ефикасността на местното управление, но и ще ангажира в общо начинание страни, които на пръв поглед имат различни роли и отговорности, но преследват общи цели – постигане на конкурентоспособност, растеж и благосъстояние.

Литература

1. Анализ на конкурентоспособността на българските промишлени предприятия 2006, Министерство на икономиката и енергетиката, www.mi.government.bg/ind/econ/docs.html?id=214824 (достъпно на 10.04.2008)
2. Великова, М. Местно самоуправление и държавно управление в България – връзки и зависимости в променяща се среда (териториална, функционална, институционална), Дисертационен труд за присъждане на научна степен „доктор по икономика”, В., 2002
3. Областен план за регионално развитие, Варна 2000 – 2006, www.vn.government.bg/stranici/strategii/oblast/plan-rezume.htm (достъпно на 16.07.2008)
4. Оперативна програма „Развитие на конкурентоспособността на българската икономика” 2007 – 2013 г., http://www.euroinfo-yambol.com/news/export/Brochure_1_v19.pdf (достъпно на 04.01.2009)
5. Портър, М. Конкурентното предимство на нациите, С., 2004
6. Становище на Икономическия и социален съвет по проблеми на индустрията в процеса на присъединяване на България към ЕС, 2006, <http://www.esc.bg/viewpoints.php?lang=0>, (достъпно на 30.03.2008)
7. Стратегия за развитие на област Варна 2005 – 2015 г., http://www.vn.government.bg/stranici/strategii/oblast/OSRR/Varna_OSRR_2-June-2005.doc (достъпно на 29.11.2007)
8. COM (2005) 474, Communication from the Commission, Implementing the Community Lisbon Programme: A policy framework to strengthen EU manufacturing - towards amore integrated approach for industrial policy, Brussels 2005, http://ec.europa.eu/enterprise/enterprise_policy/industry/com_2005/com_2005_474_en.pdf (достъпно на 02.04.2008)